

РЕЦЕНЗІЯ

на монографію О. М. Гладуна

“Нариси з демографічної історії України ХХ століття”¹

Побачила світ монографія члена-кореспондента НАНУ О. М. Гладуна “Нариси з демографічної історії України ХХ століття”, підготовлена в Інституті демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України. Хоча назва монографії містить слово “нариси”, вона є комплексною роботою, в якій органічно поєднані усі складові демографічного процесу: народжуваність, смертність та міграція. У часовому діапазоні більшість основних демографічних показників наводяться й аналізуються не лише за ХХ століття, а і за ХІХ (починаючи з 1897 р.) та за перші роки ХХІ (по 2014 р. включно). Це пояснюється тим, що в роботі проаналізовано демографічний розвиток України у період, визначений автором як демографічний перехід. В Україні цей перехід розпочався наприкінці ХІХ століття і триває досі. Автор розглядає весь період демографічного переходу, але головна увага приділена саме ХХ століттю, багатому на соціальні катастрофи, які зруйнували не тільки поступовий демографічний розвиток країни, а й морально-психологічні настанови суспільства. Зазначимо, що наразі у нас бракує робіт, в яких демографічні процеси розглядаються саме під таким кутом зору.

Вивчення та аналіз демографічних процесів в Україні за тривалий період потребували, насамперед, наявності надійної бази даних щодо чисельності та статеві-вікової структури населення в сучасних територіальних межах країни. Це ускладнювалося дво-

ма основними обставинами. Перша – Україна у ХІХ столітті перебувала у складі Російської та Австро-Угорської імперій. А після Першої світової війни територія сучасної України входила до складу СРСР, Польщі, Чехословаччини, Румунії. Друга – розпорошеність по країнах та неповнота необхідної основної інформаційної складової, тобто даних поточної демографічної статистики та переписів населення. Так, щодо території сучасної України, яка входила до складу СРСР, дані перепису населення 1937 р., конче необхідні для виявлення результатів Голодомору, були об’явлені дефектними, а керівники тодішніх статистичних органів СРСР і УРСР були репресовані. Після Другої світової війни в СРСР гостро відчувалася необхідність проведення перепису населення. Але він теж свідомо не здійснювався, бо дав би змогу виявити реальні втрати населення. І перший повенний перепис населення у СРСР був проведений лише в 1959 році. У сучасній незалежній Україні був проведений лише один перепис населення у 2001 р., а перепис, який мав відбутися у 2010 р., перенесений на 2020 рік.

Однак завдяки багаторічній надзвичайно складній роботі О. П. Рудницьким (який теж працює в Інституті демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України) була здійснена реконструкція рядів демографічної динаміки за період 1795–2013 рр., що стали інформаційно-статистичною базою досліджень.

Розгляд демографічних процесів починається зі смертності, а не народжуваності, що, здається, було б більш логічним. Але це має пояснення: демографічний перехід починається саме з трансформації смертності. У нарисі щодо смертності розглядаються особливості смертності населення України у різні історичні періоди. Динаміка смертності за тривалий історичний період має різноспрямований характер. Показник смертності (середньорічна чисельність померлих) в Україні у розрахунку на 1 000 осіб становив у 1891–1900 році 32,6, потім відбувалася його коливальна зміна з тенденцією до зменшення до 7,9 у 1961–1970 рр. (с. 39 монографії). Після цього почалось підвищення: смертність збільшилась удвічі й досягла значення 16,0 на 1 000 осіб населення у 2001–2010 рр., а у 2011–2013 рр. це значення становило 14,6.

Крім загальних показників смертності, аналізується зміна статево-вікової структури померлих, порівнюється динаміка вікової смертності чоловіків і жінок та дитячої смертності.

¹ Гладун О. М. Нариси з демографічної історії України ХХ століття: монографія / НАН України, Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи. Київ: Виг. “Сочінський”, 2018. 224 с.

Привертає увагу аналіз показника середньої очікуваної тривалості життя при народженні у чоловіків та жінок в Україні та їх порівняння з такими самими показниками у 15 країнах Західної Європи (с. 40). У 1897 р. в Україні вона становила у чоловіків 35,0 років, а у Західній Європі – 43,1 року. Різниця тоді становила 8,1 року на користь європейських країн. За сто з лишком років тривалість життя значно збільшилася. В Україні у 2001 р. – до 62,2 року (на 77,7%), у Західній Європі до – 74,5 року (у відсотках дещо менше, ніж в Україні). А різниця у середній тривалості життя збільшилася до 12,3 року. Аналогічні показники у жінок: 1897 р. Україна – 35,6 року, Західна Європа – 45,8 року, різниця – 10,2 року. У 2001 р.: Україна – 73,6 року (+106,7%), Західна Європа – 81,0 рік (+ 76,9%), різниця, на відміну від ситуації у чоловіків, зменшилася до 7,4 року. Це яскраво ілюструє відмінність у демографічних процесах в Україні та в Західній Європі.

На жаль, у текстовій частині не відображено жахливе, катастрофічне скорочення очікуваної тривалості життя під час Голодомору. Навіть важко уявити, що у 1933 р. вона становила приблизно 7 років у чоловіків та 11 років у жінок (рис. 1, с. 42 монографії). Ну і зрозуміло, що тривалість життя набагато зменшилася під час Другої світової війни – приблизно до 8 років у чоловіків та 18 років у жінок у 1942 р. Цілком можливо, що наведені показники тривалості життя в Україні за Голодомору можуть викликати сумнів. Але в цілому по СРСР, за розрахунками радянських демографів, вона становила 11 років, а найбільше падіння тривалості життя було лише в Україні та Казахстані, в якому також здійснювалася примусова жорстока колективізація.

Зміни, що відбулись у смертності, призвели до змін у процесах народжуваності. Так, сумарний показник народжуваності (середня кількість дітей, народжених однією жінкою впродовж життя) зменшився з 7,1 на початку ХХ століття до 1,1 на початку ХХІ. Це не забезпечує природного відтворення населення і ставить Україну на межу демографічної катастрофи.

Структурні чинники є визначальними для багатьох соціально-економічних процесів. Це стосується і демографічних структур. У монографії розглядається трансформація статево-вікової структури населення України протягом усього періоду демографічного переходу. Наслідком цієї трансформації є постаріння населення, що впливає на економічну ситуацію в країні: збільшення частки осіб у віці, старшому за працездатний, при абсолютному скороченні чисельності населення (у тому числі працездатного віку) загострює питання на ринку праці та пенсійного забезпечення.

Детальна статево-вікова структура чоловіків та жінок між 1897 та 2014 рр. наводиться в 11 вікових пірамідах (с. 109–114). Не перевантажуючи рецензію

детальним викладом цих змін, варто лише навести дані Держстату, що на початок 2018 р. чисельність дівчаток у віці 0–4 роки – 1 016,5 тис. – була меншою, ніж жінок у віці 75–79 років – 1 096,5 тис.²

Особливо слід відмітити частину монографії (с. 147–200) щодо демографічних втрат населення України. У першій половині ХХ століття одне соціальне потрясіння в Україні змінювало інше. У цілому за період з 1904–2013 рр. прямі втрати населення України у сучасних територіальних межах через надсмертність оцінюються у 19,3 млн осіб (с. 158). Найбільші з них припадають на Голодомор (1932–1934 рр.) – 4,0 млн осіб та Другу світову війну (1939–1945 рр.) – 8,1 млн. Наслідки цих соціальних катастроф відчуваються і досі. У монографії розглядаються теоретичні основи оцінки втрат, наведені загальні оцінки втрат від кожної соціальної катастрофи, а також їх статево-вікова структура.

Особливу увагу приділено оцінці втрат унаслідок Голодомору: проведено аналіз робіт різних авторів та виконано їх систематизацію за методичними підходами. Ця частина особливо актуальна, бо наслідки Голодомору, його оцінки зараз привертають увагу суспільства, влади, причому не тільки в Україні, а і за кордоном, особливо у США та Канаді. У монографії наведені науково обґрунтовані методи розрахунків та наводяться оцінки втрат 10-ма авторами, починаючи з досліджень С. Соснового ще у 1942 р. (с. 167–186, підрозділ “Втрати від Голодомору 1932-1933 рр.”). За більшістю оцінок ці втрати не перевищують 4 млн (крім Р. Конквеста, оцінка якого становить 5,0 млн). Наводяться доволі переконливі демографічні розрахунки завищуваних можливих втрат у 7 та 10 млн, які періодично з’являються у ЗМІ.

Окреме місце в роботі займає нарис, присвячений впливам екстенсивного, інтенсивного та структурного факторів на динаміку народжень та смертей. Досліджень демографічної динаміки у такому аспекті явно бракує.

Наприкінці слід зазначити, що демографічна криза, про яку останнім часом говорять практичному усі, знаходить у монографії підтвердження та кількісне відображення.

Монографія, безумовно, зацікавить не тільки фахівців, а й усіх, хто не байдужий до історії України загалом та її демографічної складової зокрема. Особливо хочеться підкреслити, що в електронному варіанті монографія є у вільному доступі на сайті Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України (<http://www.idss.org.ua/monografii/Gl.pdf>).

А. П. Ревенко,
доктор економічних наук, професор

² Розподіл постійного населення України за статтю та віком на 1 січня 2018 р.: стат. зб. / Державна служба статистики України. Київ, 2018. С. 26, 28.